

Muhammed İkbâl: Çağdaş Müslüman Eğitimciler İçin Örnek Bir Bilge Adam ^a

NECMETTİN TOZLU ^b MEHMET ÖNAL ^b

Çeviren / Translated by

^c MEHMET AYDIN ^c

Öz: Hikmet anlayışı terimiyle bir kimse, din, felsefe, bilim ve günlük insan deneyimi gibi yaşamın tüm yönlerini bileştirebilir ve uyarlayabilir. Bunlar, teorik ve pratik bilginin birleşimi olarak hikmetin kaynakları ve konularıdır. Muhammed İkbâl'in hikmet anlayışını ortaya koymak için öncelikle onun hayatı ayrıntılı olarak incelenecektir. Çünkü felsefenin aksine hikmet bilgisi hem dini kaynaklardan hem de insan tecrübelerinden gelmektedir. Bu yüzden Sokrates gibi bilge bir adam olan İkbâl'in ana fikirleri, sadece eserlerinden değil, yaşam öyküsünden ve sosyal faaliyetlerinden öğrenilmelidir. Bu yaklaşım olmaksızın İkbâl, çağdaş Müslüman eğitimciler için bir model olarak hizmet sunamaz.

Anahtar Kelimeler: Muhammed İkbâl, İslam hikmeti, İslam düşüncesi, bilge adam, eğitimci.

^a Necmettin Tozlu & Mehmet Önal, "Muhammad Iqbal: A Model Wise Man (Hakim) for the Contemporary Muslim Educators," *Hamdard Islamicus: Quarterly Journal of Studies and Research in Islam* 30, no. 3 (2007), 79-87.

^b İnönü Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü
mhtbv63@gmail.com

^c İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Felsefe Programı
maydn7857@gmail.com.tr

Muhammad Iqbal: A Model Wise Man (Hakim) for the Contemporary Muslim Educators

Abstract: By the term wisdom understanding, one can combine and adapt all the aspects of life such as religion, philosophy, science and daily human experiences. They are the sources and subjects for wisdom as a combination of theoretical and practical knowledge. In order to figure out Muhammad Iqbal's understanding of wisdom (hikmah), first of all, his life will be investigated in detail because, in contrast to philosophy, knowledge of wisdom comes from both religious sources and daily human experiences. Thus, like Socrates, as a wise man, Iqbal's main ideas should be grasped from his biographies and social activities rather than only from his books. Without this approach, Iqbal cannot serve as a model for contemporary Muslim educators.

Keywords: Muhammad Iqbal, Islamic wisdom, Islamic thought, wise man, educator.

Bilgelik Nedir?

Bir Anglo-Sakson terim olan *wisdom* (bilgelik) anlam olarak Yunanca *sophia* terimiyle mukayese edilebilir. Teorik ve pratik bilginin (1) bileşimi olarak pratik sanat ve derin anlayışa atıfta bulunur. Felsefenin aksine, bilgelik hem dini kaynaktan hem de günlük insan tecrübesinden gelir. (2) Bilgelik, Sokrates, Platon, Aristoteles ve Sofistler'in bir tür pratik felsefesi olarak görülebilir. (3) Örneğin Aristoteles, günlük yaşamın pratik bilgeliği ile bir tür sistematik bilgelik veya spekülatif felsefe olan bilgelik arasında ayrım yapmıştır. (4) Bu açıdan bakarsak, "Schopenhauer kesinlikle bir filozoftu, ama pek de bilge değildi. Montaigne bilge bir adamdı ama aslında bir filozof değildi. Öte yandan, Sokrates'i hem bilge bir adam hem de gerçek bir filozof olarak düşünebiliriz. (5) Bu yüzden pratik bilgiye sahip olmak ve hem dini hem de dünyevi açıdan tüm insan hayatını kavraması bilgeliği felsefeden ayırır.

Bilgelik aynı zamanda, hikmet anlamına sahip olduğu anlaşılan diğer bazı terimlerle de karşılaştırılabilir. Örneğin, Edward de Bones, *Text Book of Wisdom* adlı çalışmasında, bilgeliğin *zekâ* ile aynı şey olmadığını, çünkü *zekânın* çok keskin odaklı bir merceğe, bilgeliğin ise daha geniş bir merceğe benzediğini savunur. Ayrıca o *zekânın*, bilgiyi nasıl elde ettiğimiz ve onu nasıl kullandığımız ile ilişkili iken bilgeliğin ise bu bilginin kendi özel hallerimize nasıl uyduyuyla ilgili olduğunu açıklar. Edward de Bones, bu konu ile alakalı görüşlerini aşağıdaki cümlelerde uygun bir metaforla açıklamaktadır. *Zekâ*, kitap dolu bir kütüphaneye sahip olmak, bilgelik ise şu anda hangi kitabın okunması gerektiğini bilmektir. Ayrıca Bones'a göre bilgelik, aklın bir işlevi de değildir, çünkü kitaplardan çok şey öğrenenlerden daha bilge olan birçok eğitimsiz insanın olduğu bilinmektedir. Bu nedenle, bilgelik, algı zanaatlarının değerlerimize hizmet etmek için deneyimlediği bir sanattır. (6)

İslam'da Hikmet

Müslümanların Kutsal kitabı Kuran'ı Kerimde "hikmet" kavramı birçok ayette Allah'ın temel sıfatlarından biri olarak karşımıza çıkar. (7) Fakat bir insan sıfatı olarak hikmet, Kur'an'da yirmi

yerde farklı vesilelerle karşımıza çıkar. Bu ayetlerde *hikmet*, İlahi Kitap'tan başka, peygamberlere derin bir anlayış olarak verilen bir şeydir. Aşağıda verilen satırlarda geçen ayetlerin sekizinde kitap ve hikmet olarak karşımıza çıkmaktadır. "O size kitap ve hikmeti öğüt vermeniz için indirdi ve Allah'tan korkun ve bilin ki Allah her şeyden haberdardır." (8) "Daha önce apaçık bir sapıklık içinde oldukları halde, onları arındırmak için ayetlerini onlara okumak ve onlara kitabı ve hikmeti öğretmek için ümmiler içinde kendi aralarından elçi olarak gönderen odur. (9) Diğer peygamber örneğinde de Kuran'dakine benzer anlamlar görmek mümkündür. "Ey Merzem oğlu İsa! Sana ve annene olan nimetimi anlat. Bak! İnsanlarla çocuklukta ve olgunlukta konuşman için seni mukaddes ruhla güçlendirdim. Bak! Sana kitabı ve hikmeti, Tevrat'ı ve İncil'i öğrettim." (10) "İsa apaçık delillerle geldiğinde dedi ki: "Şimdi ben size bir hikmetle ve üzerinizde anlaşmazlığa düştüğünüz bazı hususları sizlere açıklamak için geldim; o halde Allah'tan korkun ve bana itaat edin." (11) Diğer ayet ise şöyledir: "Allah'ın izniyle onları bozguna uğrattılar. Davut, Câlut'u öldürdü; Allah ona güç ve hikmet verdi ve dilediği her şeyi öğretti." (12) Görüldüğü gibi bu ayetler, kitap ve hikmetin peygamberlere, insanları kötü ve ahlaksız davranışlardan arındırmak ve eğitmek için verildiğine işaret eder. Bu yüzden Kuran dinin temel ilkelerini açıklar ve peygamberler örnekleriyle ayrıntılar verir. Bu, Kuran'ın hikmetli davranışları spekülâtif bir tanım vermekten ziyade pratik bir bilgi olarak örneklediği anlamına gelir. (13)

Yukarıdaki anlama uygun olarak, birçok Müslüman filozof, felsefenin yerine hikmet terimini kullanmıştır. Örneğin İbn-i Sina '*Uyun al-Hikmat*' (Bilginin Kaynağı) çalışmasında ilim kelimesinin eş anlamlısı olarak hikmet kavramını kullanmış ve hikmetin felsefe anlayışı ile sınırlı olmayan zengin anlamını tercih ettiğini belirtmiştir. (14) Yine İbn-i Rüşd, "felsefe" teriminin sınırlılığı ve din karşıtı tavrı nedeniyle felsefe terimi yerine daha zengin çağrışımlara sahip "hikmet" terimini ikame etmiştir. Müslüman âlimler, Helenistik felsefeyi ve Doğu yaşam tarzını İslami öğretilerle birleştirerek benimsedikleri için insan yaşamının tümünü kapsayan bir tür İslam

hikmeti anlayışına ulaşmışlardır. Bu yüzden düşünsel faaliyetlerine felsefe demek onları tatmin etmeyecekti. Örneğin Sühreverdi (15) zamanında, *hikmet* terimi Helenistik felsefeden ziyade, tam bilgelik öğretisini belirtmek için daha fazla kullanmıştır. Bu sayede İslam felsefesi tamamen bir hikmet niteliği kazanmış ve esas olarak Doğu pratik bilgeliğine Kuran ve Sünnet gibi insanın temel İslami referanslarına, Hz Muhammed'in davranış ve sözlerine yönelmiştir. Daha sonra bu bilgelik öğretisini Molla Sadra, (16) Mir Damad, (17) Qadi Sa'id Qmmi, (18) Haydar Amuli ve İbn Abu Jumhur'un (19) çalışmalarında görmekteyiz.

İbn-i al- Qifti gibi Müslüman tarihçiler *The Way of Sages* (*Ta'rih al-Hukama*) adlı kitapta *hikmet* terimini, filozoflar, edebiyatçılar, hekimler, tarihçiler, ilahiyatçılar ve diğerleri de dâhil olmak üzere tüm bilgilere uygulamışlardır. Hikmet kavramı aynı zamanda hem felsefe hem de tıp için kullanılır. Gazali'ye göre ilim, doğru bir şekilde gelişip mükemmelleştiğinde ona hikmet denilebilir. Bu kitaplarında 'bilen adam' (Hâkim) kelimesi hekim, şair ve aynı zamanda astronom için kullanılmaktadır. (20) Şafii (21) hikmet ile ilgili Kurandaki ayeti yorumlarken daha pratik bir yöntem buldu. O, Kuran'da hikmetin Hazret-i Muhammed'in sünnetine atıfta bulunduğunu kabul eder. (22) Çağdaş Müslüman yazarlardan biri olan Serdar, haklı olarak, hikmet ile kişinin hüküm verirken hakkı batıldan, inanç hususunda doğruyu yanlıştan ve amel sahasında iyiyi kötüden ayırt edebileceğini belirtir.(23) Serdar'a göre, sadece bu dünya üzerinde tefekkür etmek ahiret açısından bir engeldir. Ahireti düşünmek ise insana kalplerin hayatı olan hikmeti kazandırır. (24)

Bana göre hikmet, hem adaleti hem de nefsin kemalini içerdüğinden, İslam düşünce tarihinde hikmet, diğer bilimlerin kendisi üzerine inşa edilebileceği temel veya esaslar ilimi ('*ulüm al-asliyyah*) olarak kabul edilmiştir. Örneğin Müslüman filozof İbn-i Sina, bilgeliğin bütün ilimleri kapsadığını iddia etmiştir. (25) Bu yüzden Müslümanlar genel olarak İslam dünyasındaki İslam felsefesi çalışmalarını içeren felsefi çalışmalara bilgelik (*hikmet*) adını verdiler. Müslümanların çoğunluğunun çalışmalarına felsefeden

ziyade Hikmet adını vermeleri bu yüzdendir. Suhreverdi tarafından, *Hikmet al-lshraq*, Bayhaqi tarafından *Muntakhab Siwân al-Hikmah*, İbn Arabi tarafından *Fusus al-Hikmah*, al-Qifti *Tarikh al-Hukama'*, by Sijistani tarafından *Siwân al-Hikmah*, Atâ 'Allah el-Judhami tarafından *Kitab al-Hikmah* adıyla yazılanlar örnek olarak verilebilir. El-Ezher'in ilk hocalarından olan Şeyhi Abdülhalim Mahmud, felsefenin değerinin teorik (Tanrı hakkında) ve etik araştırmalar olarak ikiye ayrıldığını söylüyor. Fakat bu değerler zaten İslam düşüncesinin malı olup ona göre hikmet olarak adlandırılır. Onun için felsefe akıl ve uygulama (*irtiyad*) olarak hikmete giriş bilgisidir. (26)

Müslüman düşünürlerin yazılarında felsefeyi hikmet ve teosofi incelemelerinden ayırmak zor olsa da, genel olarak hikmet kavramı salt teorik bir düşünme sisteminden ziyade bir tür mükemmel bilgi, pratik anlayış veya bir tür meyve olarak ele alınır. Aynı zamanda, geçmişte hikmet, yaşamın teorik ve pratik yönlerini içeren Doğu ve Batı bilgisinin bir kombinasyonu olarak anlaşıldı. Bizim açımızdan, yukarıdaki düşüncelerin ışığında, Müslümanların hikmet kavramını felsefeye tercih etmesinin sebebi, felsefenin sınırlı bir anlama sahip olması ve dine karşı duruyor gibi görünmesidir. Bilge bir adam için felsefe yalnızca spekülatif bir tartışma değil, aynı zamanda yemek için bir tür meyve olarak işe yarayan bir şeydir.

Muhammed İkbâl'in çağdaş Müslüman düşünürler karşısında ortaya koyduğu hikmet anlayışını görelim. Onun hikmet anlayışını anlamak için öncelikle hayatını detaylı bir şekilde araştırmak gerekir çünkü yukarıda da bahsedildiği gibi hikmet daha çok pratik ve uygulamalı bilgiye atıfta bulunmak için kullanılır. Bu nedenle, hikmet bilgisi, hem dini kaynaklardan hem de günlük insan deneyimlerinden, teorik ve pratik bilgilerin bir bileşimi olarak geldiğinden, felsefenin aksine bilge bir insanın ideallerini ve dünya görüşünü sadece çalışmalarından ve kitaplarından kavramak yanlış olur. (27) Sokrates gibi, bilge bir insan olarak İkbâl'in temel idealleri, sadece kitaplarından değil biyografilerinden ve sosyal çevresinden kavranmalıdır.

Bilge Bir Adam Olarak İkbal'in Hayatı

İkbal, 1857 Büyük Ayaklanmasından sonra Pakistan'da doğdu ve İngiliz sömürgeciliğinin yükselişinden hemen önce Müslümanların gücünün azaldığı bir zamanda büyüdü. Resmi görebilmek için Kadir'in *İslam Dünyasında Felsefe ve Bilim* adlı kitabında Muhammed İkbal ile ilgili açılış cümlesine bir göz atalım. Şöyle özetler: Muhammed İkbal doğduğunda Müslüman milleti fikren en geri, ilmi olarak en cahiliydi. Ayrıca ahlaki ve manevi olarak Müslümanlar neredeyse her şeyini kaybetmişti. En kötüsü, Müslümanların bunu durduracak irade ve enerjisi de kaybetmeleriydi. (28)

İkbal, 1877'de Pencap (şimdi Pakistan'da) Sialkot'ta bu çöküş dönemine doğdu. Onun kişiliğinde önemli etkisi olan Babası Nur Muhammed ve annesi İmam Bibi'dir. İkbal, Sialkot'ta hem dini hem de diğer okullarda ilk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra, modern düşüncüyü okuyup felsefe ve hukuk alanında 1893-1897 yılları arasında Lahor Devlet Kolejine katıldı. O, kendi çağında hüküm süren üç ana dili, sonraki çalışmaları için çok güçlü bir temel oluşturan, Arapça, Farsça ve İngilizceyi öğrendi. İkbal'in entelektüel gelişiminde iki hocasının önemli rolü olduğunu belirtmekte fayda var. İçlerinden dirilişçi ve modernist Müslüman düşünürlerin destekçisi Şems-ül-Ulema Mir Hasan ve Seyyad Ahmet Handır. (29) Daha sonra Cemaleddin Afgani (30) ve Lahore Şarkiyat Kolejinde Sir Thomas Arnold'un etkisi altına girdi. (31) Shelila McDonough gibi bazı rivayetler, akıllıca bir şekilde, Arnold'un İkbal'in din ve Batı düşüncesine karşı dengeli bir anlayış geliştirmesine yardım etmiş olmasının oldukça muhtemel olduğunu belirtmişlerdir. (32) İkbal, öğrenimini tamamladıktan sonra aynı kolejde Arapça öğretmenliğinin yanı sıra şiir bestelemeye, sosyal ve ekonomik konularda yazılar yazmaya başlamıştır.(33)

1905'te Cambridge Üniversitesi'nde hukuk okumak için İngiltere'ye gitti, ancak hukuk eğitimini bırakıp Trinity College'da felsefe bölümüne girdi. McTaggart, (34) James Nicholson ve Edward Granville Browne ile iyi ilişkilere sahipti ve kendini yoğun bir şekilde Hegel ve Kant okumaya adadı. Sonuç olarak, Avrupa hukuku ve felsefesine de aşına oldu. Daha sonra 1907'de Nietzsche ve

Bergson'un güçlü fikirlerinden etkilenen İkbal, Münih'te doktorasını tamamlamak için Almanya'ya gitti. Sonunda Fritz Hommel danışmalığı altında "İran'da Metafiziğin Gelişimi" başlıklı doktora derecesini Münih Üniversitesin 'den aldı. İslam tasavvufu üzerine panteist eğilimi içeren doktora tezi, Batılı bilimsel metodolojiyi yansıtan siyasi olmayan ilk modern Müslüman metinlerden biriydi. O, doktorasını tamamladığında, sadece İslami konularda değil, Avrupa felsefesi, hukuku ve edebiyatı konularında da uzmanlaştı. Bu yüzden birçok okulda İngiltere ve Almanya edebiyatında "Usta" olarak adlandırılır. (35)

1908'de İkbal, avukat ve filozof olarak Hindistan'a geri döndü. O, Lahor Doğu Devlet Koleji'nde iki yıl İngiliz dili ve felsefesini öğretti. 1926'da, Penjab Yasama Konseyi'ne seçildi. 1928-29 yılları arasında İslam düşüncesi üzerine bir dizi konferanslar verdi ve bunlar daha sonra *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası* başlığı altında kitap olarak basıldı. Ama o, putperest milliyetçilik yerine sağlıklı bir Müslüman toplumu tasarlama konusunda gerçekçiydi. Ancak o kadar gerçekçiydi ki, putperest milliyetçilik yerine sağlıklı bir Müslüman toplumu tasarladı. 1930'da Hindistan Müslüman Birliği'nin Allahabad'daki yıllık oturumuna başkanlık etti. Bunun sebebi, onun birlik ve beraberlik içinde yaşamasının ırk, akıl, renk ve dilin üzerinde olan insan kardeşliğine bağlı olmasıdır. Hindistan'da Güney Asya'da çoğunlukta olan ve kast sistemine inanan ve Müslümanları *malichh* (dokunması kirli) olarak gören Hinduların muhalefeti nedeniyle mümkün olmadı.

1932'de İkbal, Londra'da Hindistan'ın anayasal gelişimi ile ilgili Yuvarlak Masa Konferansı'na katıldı ve ardından Paris'e giderek Henry Bergson ve Massignon ile tanıştı. Mussolini bile onu yemeğe ve toplantıya davet etti. Mussolini o sırada İkbal'in eserlerini araştırdığı için İkbal, Mussoloni'den Kuzey Afrika Müslümanlarına daha iyi davranmasını istedi. Buna karşılık İkbal, Şam'a (Suriye) yönelik acımasız saldırıları nedeniyle Fransa'nın davetini kabul etmedi. Daha sonra İspanya'ya gitti ve kendisine özel olarak namaz kılma izni verilen Kurtuba Camii'ni (kiliseye çevrilmişti) ziyaret etti. Kurtuba'ya yaptığı ziyarette, hayatındaki önemli hatı-

ralar ve duygusal deneyimler olarak sık sık birçok ümidi yaşadı. Ziyaretiyle ilgili olarak *Mescid-i Kurtuba* adlı bir şiir de yazmıştır. Bir kez daha İslam dünyasının bazı sosyal sorunlarını ve Afganistan yönetim tartışmaları gibi konuları görüşmek üzere Kral Şeyh Nadir ve Süleyman Nadvi tarafından Afganistan'a davet edildi. (34)

1934'de İktbal, gırtlak kanserine yakalandı ve sesi çok kısıldı. Daha sonra göz problemleri de yaşadı. O, aynı zamanda bazı ekonomik sıkıntılar da geçirdi. Bu tür sorunları olmasına rağmen İslam dünyasının sorunlarıyla ilgilenmeye devam etti. Örneğin Pakistan'ın kurucusu Muhammed Ali Jinnah'a Müslüman toplumun bağımsızlığı, birliği ve işbirliği hakkında bir mektup gönderdi. 21 Nisan 1938'de vefat etti. Üç kez evlenmişti ve ikinci evliliğinden doğan oğlu Javed babasının eserlerini toplayan ve yayınlayan biridir.

Diriliş ve İktbal

İktbal, Müslüman toplumu tanımlarken, (bunun sebebi olarak) Müslümanların fikrî olarak en geri, ilmî olarak da en cahil insanlar haline gelmelerinin, süflilerin dünyadan el etek çekme eğilimine, felsefede tümevarım ruhunun kaybolmasına ve fıkıhçıların dinde otorite oluşturmalarına bağlamakta ısrar eder. Görünen odur ki İktbal'in Müslümanların sorunlarına bütüncül ve radikal bir yaklaşım içerisindedir. Ona göre bu meseleler, İslam vahyinin dinamik doğasını yanlış yorumlayan ve Müslüman toplumun dinamik bir varlık olarak gelişimini fark etmeyen düşünürlerden kaynaklanır. (37) Helenistik felsefe ve Fars tasavvufu, doğadaki dinamizmi ve İslam anlayışını görmek için Müslüman düşünürlerin gözlerini kapadı. Bu yanlış, Müslümanların bakış açısına, durağanlık, gelişmeye kapalı ve tümünden gelimci bir ruh getirmiş ve onlara hayatın gelişen yönünü kaybettirmiştir. Yukarıdaki yanlış anlamanın doğal sonucu, daha katı İslami öğreti biçimini getirmesidir. (38) Bu tür yanlış okumalara cevap verebilmek için İktbal, İslam'ın doğada olduğu gibi dinamik bir yapıya sahip olduğunu savunmuştur.

Birey ve Toplum

İkbal'e göre, Müslümanların modernleşememesin sebebi bireysel mükemmelliğe ve farklı varlık veya benliğe ulaşmak için mücadele etmemeleridir. İkbal, fikirlerini bireyci yapı üzerine kurdu, çünkü ona göre bilgelik bir topluluğun değil, bireylerin sahip olması gereken bir nitelik olmalıdır. Bu yüzden onun görüşleri toplumsal değil, bireyseldir fakat toplum bireyler içindir. Bireyler, Hegel ve bazı Hegelcilerin inandığı gibi, okyanusa düşen bir damla değildir. O mutlu bir toplum yaratma işidir. İkbal, fikirlerini İslam'ın seçim özgürlüğü öğretisine dayandırdı. Yani, bireysellik bir özgür atmosfere ihtiyaç duyar, çünkü insanın kişiliğini güçlendirmesini ancak özgürlük sağlar ve bu tür farklı sosyal çevre, yöntem ve malzemelerin kullanımında seçim ve ayırım yapma ve doğrudan öğrenme, kişisel, zekâ ve ilk elden deneyime bağlıdır. Bu şekilde bireyselliğin ana meyvesi insan ruhunun ilerlemesidir. Belki de İkbal, bir toplumun ilerlemesi için bir öğretim yöntemi olarak bireyselliğin (benlik veya ego ona *khudi* adını verdi) öneminden bahseden ilk Müslüman düşünürdü.

Onun Şiiri

Şimdi İkbal'in şiir konusundaki fikirlerine bakmanın zamanı geldi. Celaleddin Rumi gibi İkbal de felsefe ve eğitime ilişkin düşüncelerini açıklamak için şiir formunu kullanmayı tercih etmiştir. İkbal'in şiiri, "sanat için sanat"tan ziyade bir tür işlevselci sanat olarak sınıflandırılabilir. Ona göre sanat, insanların ve toplumun hayatına hareket vermeli ve bireylerin kişiliğini güçlendirmelidir. O, şairin hakikati ortaya çıkarması ve hurafelerden kurtulması gerektiğini savunur. Örneğin, yaygın olan kanaate göre bir kurumun epistemolojik önceliği ve kendini bilen "ben" veya kişinin mevcudiyetinin varlığını ifade etmesi yönüyle onun en önemli şiirlerinden biri olan *The Secrets of the Self* (Benliğin Sırrı) adlı şiiri İslam Felsefesinin modern bir yeniden doğrusudur. (39) İkbal'in şiirinin nihai amacının Müslüman bireylerin özgüvenini geliştirmek olduğu söylenebilir.

K. G. Saiyidian, İkbal'in şiiri ve felsefesiyle ilgili ideallerini bilgece özetlemiştir: İkbal, sadece insan kalbinin inatçı heveslerine ve

uçup giden duygularına, güzel dizelere yazan lirik bir şair değildir. O, öncelikle, dünyanın yaşayan sorunlarıyla hiçbir ilgisi olmayan soyut ve uzak meseleler ve spekülasyonlarla ilgilenmeyen fakat canlı zekâsının ve tecrübeli zihnini zenginliğini bireysel ya da kolektif yaşamın temel değerleri olarak gördüğü şeyler ışığında bu problemlerle ilgilenmek ve çözümler önermek için harcayan bir düşünür ve filozoftu. (40)

Özetleyecek olursak, İktbal, zamanının seçkin ama diğerlerinden farklı bir şairiydi. Şiirin tüm güzel sanatlar gibi felsefeden geldiğine ve ancak hayata dinamik olarak etki ettiğinde gerçek ve anlamlı olduğuna inanıyordu. Her ne kadar alışılmış tarzda şiir yazsa da, şiiri içerik bakımından geleneksel olandan kopmuştur. Bu yüzden onun açısından içerik biçimden önemliydi. Ancak bu onun, formu görmezden geldiği anlamına gelmez, aksine o hassas ses becerisi ve ince bir imayla uygun imgelerle yazdı. İktbal'ın, Müslüman dinleyicilerin kalbini değiştirmeyi amaçladığı için mesajını estetik bir araç olan şiirle sunduğuna inanıyoruz. Bu yüzden o gerçek dünyaya odaklanmaları ve eyleme geçmeleri için Müslümanları çağırıp uyandırmaya çalıştı.(41)

Din, Bilim ve Felsefe

İktbal yazılarında din, bilim ve felsefenin birbiriyle güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu vurguladı. Bunlar arasında bilim, gerçekleri tahmin etmemize yardımcı olur ve az çok onları kontrol etme fırsatı verir. Bu nedenle bilimin yardımıyla hem felsefede hem de dinde düşünürler görüş, düşünce ve açıklamalarını değiştirebilir ve geliştirebilirler. Bilim dünyanın görünüşünü kavramak isterken, din gerçeğin özünü açıklamaya çalışır. İktbal'e göre madde, yaşam ve akıl ilişkisi bilimin konusu değildir. Başka bir deyişle bilim bir dünya görüşü oluşturamaz, çünkü bilim dünyanın sadece bir boyutunu araştırır ve farklı dünyalar arasındaki dengeye ışık tutamaz. Öte yandan felsefe ve din, tüm evreni ve onun özünü kavramaya çalışır. İktbal'e göre felsefe, bağımsız bir çalışma alanı olarak her türlü otoriteye kuşkuyla yaklaşır ve henüz ispatlanmamış insan bilgisinin temelini oluşturmaya çalışır. Bunun için dinden veya bilimden gelen bazı öncüllerden uzaklaşması gerekir.(42)

İkbal'e göre, din ve felsefe alanları, işlevleri oldukça farklı olmakla birlikte benzer görünmektedir; çünkü felsefe bir tür teori iken, din pratik bir yaşam tarzıdır. (43) Felsefe dünyanın ötesine geçemez, din gerçeği insanın iç dünyasına taşır. Felsefe ve bilimden farklı olarak din, tüm gerçekliği kavramak, bütünleştirmek ve insan yaşamına uygulamaya çalışmak niyetindedir. İkbal, dinin hem doktrini hem de faaliyeti içinde barındıran bir duygu olmasına rağmen, Müslüman düşünürlerin bu ince bağlantıyı anlayamadıklarını ve dini unsurların bir kısmına vurgu yapma veya sadece bir kısmına dikkat etme eğiliminde olduklarını açıkladı. Örneğin Mu'tezile (44) ve bazı Müslüman filozoflar sadece doktrini önemserken, tasavvuf hareketi sadece hissetmeye değil, aynı zamanda faaliyete de meyleder. Nitekim İkbal'e göre bunların hepsi de yanlıştır, çünkü din bütün bu yönleri uyumlu bir bütünlük içinde barındırır. İkbal'e göre bu dünyadaki biyolojik, fizyolojik, ruhani ve fiziki olgular hikmetle birbirine bağlanır ve din bu uyumu sağlar, (45) çünkü İslam'ın özü tevhit öğretisidir.(46)

Ancak İkbal için en önemli şey dinin teorik bilgisi değil, dini tecrübedir. Bu deneyimin sonuçları hayat için en önemli delildir. Bu tür tecrübenin ilk örneği Hz. Muhammed'dir. İkbal için insan bir nesne değil, davranışlar bütünüdür. Kuran'ın referansına göre, insan aktif bir varlıktır. Yunan felsefesinin etkisi, Kuran'a aykırı olan yeni eğilimler ortaya çıkarmış ve bunun sonucunda bazı Müslüman düşünürler Kuran'daki aktif insan anlayışını pasif tasvire dönüştürmüştür. Özellikle Neo-Platoncu felsefe, Müslüman sufileri etkilemiş ve bunun sonucunda onlar, nefsi geliştirmek veya güçlendirmek yerine yok etmeye yönelik dünyadan el etek çekmeyi öneren bir hayatı tercih etmişlerdir. Kısacası din, bir insanın tüm yaşamını sunarken, felsefe ve bilim sadece bütünün bilgisi ile ilgilendirir. (47)

İkbal'in Hikmeti

İkbal'in hayatına baktığımızda, onun felsefi bir çevrede sadece spekülasyon konularına odaklanan bir filozof olmadığını rahatlıkla görebiliriz. İkbal, eserlerinde felsefi problemlerle başarılı bir şekilde başa çıkmasına rağmen, teknik olarak onun düşünce ve eserle-

rini katı bir felsefi çalışma altında sınıflandırmak zordur. Öte yandan, din üzerine çok yazılar yazsa da, dönemin siyaset ve sosyal meseleleriyle ilgilense de o bir politikacı da değildi. Görüldüğü gibi filozof, din ve siyaset adamı olmadığı halde bütün bu alanlarla da ilgilenmektedir. Kesin olarak söylemek gerekirse, bu özellik onun bir filozof değil, bir Müslüman hâkim (bilge adam) olduğunu gösterir. Daha önce de belirtildiği gibi, bazı Müslüman düşünürler kendilerini filozoflardan ziyade bilge kişiler olarak adlandırmayı tercih ederler. Kısacası İktbal'in felsefesi ve şiirleri yalnızca spekülâtif söylemler, duygusal deneyimler ve ruh halleri değildir. Onun felsefesi, aynı gerçekliğin bir parçası olarak hem ciddi felsefi meseleleri hem de çağdaş sorunları ele alır. Yine onun şiirleri sadece yaşam için değil, daha dolu bir yaşam için yazılmıştır.(48)

İktbal'in bilge adam olmasının bir diğer göstergesi de, insan tecrübe ve düşüncelerini kaynaklarına bakmadan kabul etmekten çekinmemesidir. Onun asıl amacı, İslam Düşüncesini yeniden canlandırmak ve modern çağda felsefe üzerindeki yaratıcı rolünü yeniden tesis etmektir. (49) Ama niyeti, Calvin ve Luther'in yaptığı gibi dinde herhangi bir reform yapmak değildi; Müslüman ülkelerdeki sorunların İslam'ın kendisinden değil, Müslümanlardan kaynaklandığını vurguladı. Bu yüzden o, temel İslami değerlerin anlam ve önemini açıklamak için yirminci yüzyıl bilgisinden yararlanmıştı. (50)

Bizce bir bilgenin disiplinler arası (*interdisciplinary*) yaklaşımındaki diğer özellikleri İktbal için de geçerlidir. Hem çalışmaları hem de faaliyetleri birçok disiplini ve alanı içinde barındırmaktadır, çünkü o bir şair, filozof, aktivist, hukukçu ve lider olduğu kadar kendi toplumunda bir eğitimcidir aynı zamanda. Bütün bu disiplinler ve faaliyetlerle Müslüman toplumu tarif ettiği ve ortaya koyduğu söylenebilir. Din, felsefe ve bilim arasında bir denge kurmaya çalıştığı, yazıları ve kitaplarında bilim dallarının çoğuna rastlamanın mümkün olduğu görülmektedir. Fikirlerine açıklık getirmek istediğinde psikoloji, sosyoloji, felsefe, din, tarih ve daha birçok bilgi dalından yararlanmaktan çekinmemiştir. Onun dünya görüşü, birçok Müslüman düşünür tarafından İslami bilgeliğin ana

özelliği olarak kabul edilmiş olan tüm insan özelliklerini birleştiren bir tür bütünsel felsefeydi. Bu dünya görüşünde din, felsefe, ahlak ve bilim düzensiz değildir. Bütün bu unsurlara sahip olmadan insan tam bir varlık değildir. Bu nedenle, bilim adamları onu insanlığın kaderini anlamak ve açıklamak için teoloji, tasavvuf, felsefe ve şiirden yararlanmada diğer modern Müslüman düşünürler arasında benzersiz biri olduğunu kabul ederler. (51) Bu nitelikler, bu makalenin ilk bölümünde, bilgeliğin özellikleri arasında zaten belirtilmişti. Bu yüzden ona bilge bir Müslüman düşünür diyebiliriz.

Başlıca felsefi fikirleri *İslam'da Dini Düşüncesinin Yeniden İnşası* adlı kitabında okunabilir. Bazılarına göre, bu kitapta Bergson veya Nietzsche gibi modern Batılı filozofların fikirlerini Kuran ile birleştirmeye çalışmıştır. (52) Diğerlerin yorumu ise İkbâl'in daha iyi bir eğitim biçiminin, Müslümanların çağdaş bilgiler ışığında kendi geleneklerini öğrenmeyi öğrendikleri bir eğitim olmasında ısrarcı olduğunu iddia etmişlerdir. (53)

İkbâl'e göre İslam dünya görüşünün dinamik bir doğası vardır. Bu nedenle Kur'an, fikirden çok ameli öne çıkaran bir bakış açısına sahiptir. Daha önce de belirtildiği gibi, İkbâl, Platon'un düşüncesinin edilgen olduğunu ve araştırma yönteminin tündengelemi içerdiğini iddia etmiştir. İkbâl için dinamik felsefenin gerçek temsilcileri Henri Bergson ve esas ilhamını Kur'an-ı Kerim'den alan Celaleddin Rumi'dir. (54)

Bu fikirlerden hareketle, İkbâl'in düşüncesinin, hikmet sıfatlarından biri olan dinamizm eğilim taşıdığı sonucuna varılabilir. İkbâl, gerçekliğin temel özelliği olarak değişime inanan, süreç-filozofu olarak bilinen 19. yüzyıl filozofları arasında sayılmaktadır. Böylece bitmemiş olan ve onu geliştirmek için sürekli çaba ve mücadeleye ihtiyaç duyan bir evren vardır. (55) İkbâl'in hikmeti konusundaki iddialarını meşhur felsefeci Seyyid Hüseyin Nasr'ın sözleriyle özetlemek istiyorum: "İkbâl, siyasi düşünür ve lider olmasının ve Batı felsefesi çalışmasının yanı sıra, kelim, irfan ve fikrî ilimlerinde tesirini gösteren belki de döneminin en seçkin şahsiyetiydi. (56)

Sonuç

Yukarıdaki İktal tartışması, İktal'in Müslüman bir bilge olduğunu ve fikir ve davranışlarının her zaman dengeli bir görüşe dayandığını göstermektedir. Örneğin ne aşırı iyimserliği ne de aşırı kötümserliği kabul etti, ikisi arasında bir orta konumu (altın orta) kabul etti. Diğer bir örnek ise, o "nefs"i ne bir Hint mistisizminde olduğu gibi kötülemiş, ne de Batı egoizmi ve hedonizminde olduğu gibi nefsi yüceltmıştır. Benliğin yok edilecek değil, daha iyi bir hayat için eğitilecek ve arındırılacak bir şey olduğu hususunda ısrar etmiştir.

İktal'de hikmetin bir diğer alameti de, sağlam bir toplumda insan saadeti için ilmini her zaman ümmetinde tatbik etmek istemesidir. Temel amacı, toplumunu değiştirmek ve yönlendirmektir. Çünkü bilgeliğin temel özelliklerinden biri, teorik ve aynı zamanda pratik uygulama içermesidir. Tekrar etmek gerekirse, felsefe ve şiirle ilgilenir ama sadece bir filozof ve şair olması için değil. Onun için sadece "sanat için sanat yaratmak" kabul edilebilir bir şey değildir. Son tahlilde, İktal örneğinden görülebilir ki, bilgeliğin katı bir şekilde teorik çalışmadan ziyade teorik bilgiyi tamamen göz ardı etmemektir. Kural olarak, İktal'in hikmeti, hayatın ve evrenin anlamını bir bütün olarak kavramak için ahlaki erdem, entelektüel yetenek ve dini algıyı birleştirir. Başka bir deyişle, hikmeti akıl, kalp, duygular ve duyarlar gibi hayatın tüm yönlerini içeren bütünsel bir yapıya sahiptir.

İktal'in ideallerinden ve davranışlarından hareketle, yeni bir pratik bilgi olarak görülen bilgeliğin temel niteliklerinin ve tanımının bu bin yıl için hayata anlam katan yeni bir eğitim felsefesi olarak sunulabileceği sonucuna varılabilir. Bu nedenle, hikmet-anlayışla hareket eden bir kişi mutlu bir gelecek için yaşamın yukarıda sayılan tüm yönlerini birleştirebilir. Hikmet anlayışının kaynakları, din, felsefe, bilim ve tecrübedir. Böylece hikmet, dini, felsefi ve bilimsel bilgiler arasında uyum sağlar.

Müslüman bir bilge olan İktal, o dönemde değişimin ger-

çekliğin ana ve temel özelliği olduğuna inanıyordu. Bu nedenle Platoncu tümdengelim fikrinden kaynaklanan statik, gelişmeyen bir felsefe ruhunu kabul etmemiştir.

Bu sayede, insan sadece kendisiyle değil, evren ve toplumla da barışık olabilir. Çünkü eğer yanılmıyorsam çağımızda insanoğlunun hayata bu bütüncül yaklaşımı ve genel bir insan hakkı olarak özgürlüğü kullanması ancak bilgelikle mümkündür.

Notlar ve Referanslar

1. *Felsefe ve Din Sözlüğü*, s.630.
2. Swidler, " *Yahudilik ve Çin Diniyle Diyalog İçin Bir Temel Olarak Hikmet Üzerine Bir Hıristiyan Tarihsel Perspektif*", *Jurnal of Eumeniccal Dergisi*, sayı.33, 1996, No.4, ss.557-559.
3. Sözcük MÖ 50. yüzyılda uygulanmaya başladı. Yunan dünyasında geniş çapta seyahat etmiş, çok çeşitli konularda popüler konferanslar ve özel eğitimler vermiş bir dizi Yunan bireyine verilen teknik anlamda kullanılmıştır. (Td Honderich tarafından yazılan *Felsefeye Oxford Arkadaşı*), Mircea Eliade, sayı. 15, s.394.
4. Aristoteles, *Aristoteles'in Temel Eserleri*, ss.690-93.
5. Mircea Eliade, *Din Ansiklopedisi*, sayı.15, s.394.
6. Bono, *Edward de Bono'nun Bilgelik Ders Kitapları*, Penguin Kitapları, s. 16.
7. *Kuran*, 8:71, " ... Ve böylece onlara (sana) güç verdi ve Allah, ilim ve hikmet sahibidir."
8. *Kuran*, 2:231.
9. *A,g,e*, 61:2.
10. *A,g,e*, 5:110.
11. *A,g,e*, 43:63
12. *A,g,e*, 2:251.
13. Aslında bu, tüm Kutsal Kitapların genel bir özelliğidir. Aynı eğilimi İncil ve Tevrat'ta da görebiliriz çünkü onlar da hayatın tüm aşamalarını ve alanlarını birleştiren bütünsel bir yapıya sahiptirler.
14. *İslam Ansiklopedisi*, Yeni baskı, sayı. 2, s.378.
15. Müslüman mutasavvıflar üzerinde düşüncede güçlü bir etkiye sahip olan İşravi tasavvuf hareketinin kurucusu. 1154 yılında

- İran'da doğdu ve Halep'e yerleşti; 1191'de fitneci sapkınlık şüphesiyle orada Sallahüddin'in yetkilileri tarafından hapsedildi ve idam edildi. (Cyril Glasse tarafından yazılan *Kısa İslam Ansiklopedisi*, s.380).
16. En önemli Şii filozoflardan biri olan Molla Sadra, İranlı bir bilgin ve İsfahan Okulu öğretmeniydi. İshravi felsefesi temelinde felsefe, teoloji ve tasavvufu birleştirdi.
 17. Molla Sadra'nın hocası, Farslı bir bilgin ve filozof. Ayrıca Sühreverdi'nin İshraki (Aydınlanma) felsefesini teoloji ve tasavvuf ile birleştirdi. O, 1631'de öldü.
 18. 17. yüzyılda yaşamış, Aristoteles ve Platon'un kitaplarına bazı şerhler yazan İranlı ilahiyatçı ve filozof.
 19. Corbin, *İslam Felsefesi Tarihi*, ss.153-154.
 20. Gazali, *İhya-i Ulumiddin (Dini İlimlerin İhyası)*, Sayı.1, Chapter, 28 (1.1.3).
 21. Şafii mezhebinin kurucusu ve genel olarak sistemli İslam hukukunun mimarı. Filistin'de doğdu ve Mekke'de büyüdü. Metodolojisi diğer okullar tarafından evrensel olarak benimsendi.
 22. Şafi'i, *Er- Risale*, s.75.
 23. Serdar, *Bilgi ve Müslüman Dünyası*, s. 17.
 24. Gazali, *Kimya-i Sa'adet*, Türkçe tercümesi: Ali Arslan, Yeni Şafak, İstanbul, s. 858.
 25. *İslam Ansiklopedisi*, Yeni Baskı, sayı.3, s.549.
 26. Nasr, *İslam Felsefesi Tarihi*, s.1120.
 27. Swidler, op. cit, ss. 557-559.
 28. Qadir, *İslam Dünyasında Felsefe ve Bilim*, ss. 163-164.
 29. Müslümanların Batılı fikirleri benimsemesini savunan Hintli bir reformcu ve modernist. Bay Syed, İngiliz yanlısı olmasına rağmen, dinlerin yan yana barış içinde var olabileceği bağımsız bir Hindistan görmek istiyordu. (Cyril Glasse tarafından yazılan *Kısa İslam Ansiklopedisi*, ss.222).
 30. Modernist, reformcu ve politik ajitatör. İran'da doğdu ama Afganistan'da büyüdü, burada kendisini ilk olarak kraliyet mahkemesine bağladı ve bir bakan olarak yükseldi. Bir süre Paris'te Muhammed Abduh ile Urwat al-Wuthqa gibi reformist İslami dergi-

- lerin yayınlanmasında işbirliği yaptı. (*Kısa İslam Ansiklopedisi* tarafından yazılan Cyril Glase, ss.24-25).
31. Kolej 1878'de Bay Syed tarafından kuruldu ve daha sonra 1920'de Aligarh Müslüman Üniversitesi'ne dönüştü.
 32. McDonough, *Geçmişin Otoritesi*, s.16.
 33. Lan McGreal, *Doğu Dünyasının Büyük Düşünürleri*, s.393.
 34. John Mactaggart (1866-1925) Hegel felsefesi temelinde yeni bir teoloji kurmaya çalışan Hegelci İngiliz idealist filozof. İngiliz ve Amerikan düşüncesi üzerindeki etkisi ile dikkat çekti.
 35. Nedvi, *Büyük İslam Şairi Dr. Muhammed İkbal*, s.27.
 36. *A,g,e*, ss.22-23.
 37. İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.151.
 38. Qadir, op. cit, s. 163-164.
 39. Ted Hondercich tarafından yazılan *Felsefeye Oxford Arkadaşı*, s.416.
 40. Siyidain, *İkbal'in Eğitim Felsefesi*, s.2-3.
 41. McDonough, op.cit., s.17.
 42. İkbal, op. cilt., s.1.
 43. *A,g,e*, s.61.
 44. İslam teolojisinin bir bilim olarak gelişmesi için önemli olan erken İslam döneminde öne çıkan bir düşünce okulu (Kalam). Rasyonalist akımlardan ve felsefi kavramlardan etkilenmişlerdir. (*Mu'tezile Altında İnanç ve Din Sözlüğü*)
 45. İkbal, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, s.56.
 46. Beraberlik ve aynı zamanda birlik veya bütünleşme getirme eylemi.
 47. İkbal, op. cit., s.131.
 48. Saiyidian, op.cit., s.17.
 49. Glasse, *Kısa İslam Ansiklopedisi*, s.190.
 50. McDonough, op.cit., s.17.
 51. Lan McGreal, *Doğu Dünyasının Büyük Düşünürleri*, s.496.
 52. Glasse, op.cit., s.190.
 53. McDonough, op.cit., s.18.
 54. Qadir, op. cit., s. 163.
 55. *A,g,e*, s.165.
 56. Nasr, op. cit., s. 1078.

Kaynaklar

- Aristoteles, *Aristoteles'in Temel Eserleri*, Recharad McKeon, Random House, New York, 1941.
- Bono, Edward, *Bilgelik Ders Kitapları*, Penguen Kitapevi, London, 1996.
- Corbin, Henry, *İslam Felsefesi Tarihi*, İslami Yayın Ltd, London, 1993.
- Gazali, *Kimya-i Sa'adet (Mutluluğun Hazinesi)*, Yeni Şafak, İstanbul, 2004.
- Gazali, *İhya-i Ulumiddin (Dini İlimlerin İhyası)*, Kitab Bhavan, New Delhi, 1982.
- Glasse, Cyrill, *Kısa İslam Ansiklopedisi*, Stacey international, London, 1989.
- İkbal, Muhammed, *İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden İnşası*, Oxford Üniversitesi, Lahore, 1962.
- McGreal Ian P, *Doğu Dünyasının Büyük Düşünürleri*, Harper Collins Publishers, New York, 1995.
- McDonough, Sheile, *Geçmişin Otoritesi*, Amerikan Din Akademisi, Chambersburg, Pennsylvania, 1970.
- Nedvi, Eb'ul Hasan, *Büyük İslam Şairi Dr. Muhammed İkbal*, Ankara, 1957.
- Nasr and Oliver Leamon, *İslam Felsefesi Tarihi*, pb. S.H. Routledge, London, 1996.
- Qadir, C. A., *İslam Dünyasında Felsefe ve Bilim*, Croom Helm, London, New York, Sydney, 1988.
- Resse, W.L., *Felsefe ve Din Sözlüğü*, Humanities Press, New Jersey, London, 1980.
- Şafii, *Er-Risale*, çev. Majid Khudduri, İslami Metin Derneği, Cambridge, 1961.
- Sardar, Ziauddin, *Bilgi ve Müslüman Dünyası*, Mansell Publishing, London, New York, 1988.
- Swidler, Leonard, "Yahudilik ve Çin Diniyle Diyalog İçin Bir Temel Olarak Hikmet Üzerine Bir Hristiyan Tarihsel Perspektif", *Journal of Ecumenical Studies*, sayı.33, 1996, No.4.
- Saiyidaine, K.G, *İkbal'in Eğitim Felsefesi*, Sh. Muhammad Ashraf Publishers, Lahore, Pakistan, 1965.
- Tozlu, Necmettin, "İkbal'in Eğitim Felsefesi", *Felsefe Dünyası*, No.16, Yaz

1995.

E.J. Brill, *İslam Ansiklopedisi*, Yeni Baskı, Leiden, 1960-1997.

Eliade, Mircea, *Din Ansiklopedisi*, Macmillan Publishers, London, 1986.

Ted Honderich, *Felsefeye Oxford Arkadaşı*, Oxford University Press, Oxford, New York, 1995.